

FÂNİZÂDE ALİ İLMÎ BEY

Ali BİRİNCİ*

Fânizâde Ali İlmî Bey, önce Adana Vak'asındaki (14 Nisan 1909), sonra da Mütareke'den sonra çıkardığı *Ferdâ* gazetesiyle İstiklâl Harbi aleyhindeki faaliyetleriyle dikkati çeken ve nihayet iki kardeşiyle 150'likler listesine dahil edilerek yurt dışına çıkarılan şahsiyetlerden biridir. Gerçek ne olursa olsun yakın tarihin tanınması gereken isimlerinden biridir ve hakkında bilinenler, bilinebilecek olanlara nisbetle, kifayetsizdir.

I. Hayatı ve Memuriyetleri

Ali İlmî, Süleymaniyeli Abdülbâki Mehmed Fâni Efendi'nin¹ oğlu olarak 1877 senesinde Kars Zülkadriye (Kadirli) kasabasında dünyaya gelmiştir.² Yedi erkek kardeşin en büyüğüydü.³ Annesi doğduğu Kadirli'den Ayşe Sıdika Hanımdır.⁴

* Doç., Dr., Polis Akademisi

¹ Abdülbaki Mehmet Fânî Efendi (26 Haziran 1850-3 Ocak 1936), Süleymaniye ulemâsından ve tüccardan Ahmed İnyetullah Efendi'nin oğludur. Şair, âlim ve hattat bir insandı. Yedi oğlundan üçü 150'likler listesine girmişti. İbnülemin Mahmud Kemal ile kardeşi Ahmed Tevfik'e bir müddet Arap ve Fars Edebiyatı ve hat dersleri vermiştir. Geniş bilgi için: BOA. Sicill-i Ahvâl Defteri, c XXI, s. 101-102; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1969, s. 364-365; İbnülemin, *Son Hattatlar*, İstanbul 1955, s. 538-541.

² Ali İlmî, Hicri 1294, Rumî 1293 senesinde doğdu. Şimdiye kadar 1878 senesinde doğduğu belirtilmiştir. Hicri 1294'ün son günü 4 Ocak 1878 olduğuna göre doğum senesinin 1877 olduğunu kabul etmek gerekir.

³ Kardeşlerden Mesud Fânî Bilgili (1889-15 Aralık 1979) yurt dışına çıkarıldıktan sonra Fransa'ya giderek tahsiline devam etti ve *La Nation Kurde et Son Evolution Sociale* isiminde bir doktora tezi hazırladı. Tezin bir kısmı Prof. Dr. Azmi Süslü tarafından tercüme edilerek bastırıldı. 3000 nüsha basılan *Ataturk'un Hayat Felsefesi* (Antakya 1938, 60 s.) kısa zamanda tükenecek kadar büyük alâkâ gördü. Antakya Lisesi'nde felsefe muallimliği ve avukatlık yaptı. Son senelerini geçirdiği İstanbul'da öldü. Bilgi için bk.: İsmail Arar, "Bir 150'liğin Kitabı", *Tarih ve Toplum*, nr. 59, Kasım 1988, s. 62; Taha Toros, "Mesûd Fânî Üzerine", *Tarih ve Toplum*, nr. 61, Ocak 1989, s. 50; Mesud Fânî'nin Sami Nabi Özerdim'e, 27 Ocak 1964 tarihli mektubunda verdiği bilgiler. 150'lik diğer kardeş Zeynelabidin İrfanî

İlk mektepten sonra Mersin Rüşdiyesi'nden birincilikle (14 Ağustos 1893) ve Adana İdâdîsi'nden aliyüülûlâ dereceyle mezun olduktan sonra (2 Kasım 1896) bir müddet de medreseye devam⁵ ile mantık, Adana ulemasından Kayserili Mustafa Efendi'den meânî ve Adanalı Hoca Hayret Efendi'nin kardeşi Halil Âsim Efendi'den ilm-i kelâm okudu. Farsça'yı babası Fânî Efendi'den⁶, Fransızca'yı hususî muallimlerden öğrendi. Arapça, Farsça okuyup yazıyor ve Fransızca'ya âşinâ bulunuyordu. Kısacası, iyi bir tahsile sahipti.

Ali İlmî, yirmi yaşında iken, Adana vilâyeti Mektûbî Kalemi'nde mülâzemetle (stajyer) memuriyete başladı (13 Nisan 1897). Vilâyetin resmî gazetesi *Seyhan*'ın muharrirleri arasına katıldığında (15 Kasım 1898) henüz yirmi bir yaşındaydı⁷. Bu memuriyetin yanısıra bir müddet sonra İdadi'nin Türkçe muallimliği ilâveten kendisine verildi (13 Haziran 1899-26 Ocak 1904). Cebel-i Bereket Sancağı Maarif Teftiş Memurluğu'ndan (14 Ağustos-13 Eylül 1902) sonra Mülkiye'den Adliye'ye geçen Ali İlmî önce Adana Bidâyet Ceza Mahkemesi âzâ mülâzımlığında (19 Mart-13 Temmuz 1903) ve aynı mahkemenin Hukuk Dairesi'nin zabıt kâtipliğinde bulundu (14 Temmuz 1903-4 Aralık 1905). Vilâyet Matbaasının müdürlüğü ile *Seyhan*'ın sermuharrirliğine tayininden (5 Aralık 1905) kısa bir müddet sonra Cebel-i Bereket Sancağı'nın Tahrîrat Kâtipliğine naklolunan (6 Eylül 1906) Ali İlmî, Meşrutiyet'in ilânını (24 Temmuz 1908) bu son memuriyetiyle karşılamıştı.⁸

Ali İlmî, aslî memuriyetleri esnasında ilâveten veya vekâleten de birçok vazife bulunmuştur. Bunların bilhassa maarif sahasında olması dikkati çekmektedir. Bu gibi vazifeleri delikanlılık yaşlarında başlamıştır. Meşrutiyet'in ilânına kadar olanları şöylece sıralanabilir:

Adana Maârif Muhasebe Memurluğu (27 Nisan-12 Ağustos 1898), Adana İdâdîsi malûmât-ı fenniye muallimliği (9-22 Ekim 1898), İdâdî'nin kâtipliği ve

(doğ. 1884) Darülfünun'dan birincilikle mezun olduktan sonra Hukuk Mektebi'ni de bitirdi. Beş yüz gönüllü ile Balkan Harbi'ne katıldı ve kendisine fahrî binbaşılık verildi. Taklîb-i Hükümet hâdisesinde tevkif ve tifüse yakalanınca tahliye edildi. Mütareke'den sonra yeniden siyasete girdi. 1911'de Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nda başladığı siyasî faaliyetine bu isimle yeniden kurulan fırkada devam etti ve fırkanın ve Kürd Teâli Cemiyeti'nin kâtib-i umûmîsi oldu. Adana Valiliğine tayin edildiye de, Adanalı Suphi Paşa'nın muhalefeti üzerine vali olmadı Irak'ta Kral Tallal'ın ve sonra İran Şahı'nın yanında bulunmuştur. Hakkında bilgi için bk.: "Âbidin Bey", *Alemdar*, nr. 87, 18 Mart 1335, s. 2; İsmail Göldaş, *Kürdistan Teâli Cemiyeti*, İstanbul 1991, s. 24-25; Cemiyete diğer iki kardeş Mesud Fânî ve Ali İlmî de dahildi. Abdullah Uçman'ın lûtfettiği, aslı Taha Toros'ta bulunan eski harfli elyazısı not.

4 Abdullah Uçman'ın notu.

5 Ali İlmî'nin Meşrutiyet'in ilânına kadar hayatı için bk.: BOA. Sicill-i Ahvâl Defteri, c. 153, s. 63; Başka mehazlardan alınan bilgilere işaret edilmiştir.

6 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 717.

7 Salnâme-i Vilâyet-i Adana-1319, s. 95.

8 Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye-1325, s. 813.

mübâyaa memurluğu (13 Ekim 1898-23 Şubat 1899), İdadî Türkçe muallimliği (22 Ekim 1898-23 Ocak 1899, 19 Eylül 1903-26 Ocak 1904), Adana'daki Cizvit, Katolik ve Ermeni mekteplerinin Türkçe muallimlikleri (ilâveten, 13 Eylül 1899-14 Mart 1903), İdâdî mâlûmât-ı zirâiyye ve hıfzıssıhha muallimliği (14 Mart-13 Temmuz 1903).

Bu sıralarda hakkındaki tezkiyede "vezaif-i mevduasının kâffesinde mesai-i sâdikâne ve rüyetmendânesi mesbuk ve meşhud olduğu tasdik" olunmaktadır. Ancak Meşrutiyet'in ilânından sonra sadece memlekette değil, Ali İlmî'nin hayatında da, huzur ve sükûnet kalmamış ve çalkantılar ve tehlikeli maceralar başlamıştır.

II. Meşrutiyet'in İlânından Ölümüne Kadar Ali İlmî

II. Meşrutiyet'in ilânıyla siyasetin hudutları Bâbîâlfî'nin duvarlarından taşmış ve bütün memleket siyasetin, hem de nasıl olduğu henüz gereği gibi tanınmamış olan, karmakarışık bir siyasetin zemini hâline gelmiş ve hemen hemen küçük bir imkâna sahip olan herkes bir humma-yı siyasete kapılıp gitmişti. Siyasetin bu derecede genişlik kazanması ve siyasîleşme sür'atinin başdöndürücü bir hâle gelmesi mahalle kahvelerinde bile huzur bırakmamış ve kahvehaneler bir "diplomatlar meclisi" hâline gelmişti.

Bu siyaset sahnesine Cebel-i Bereket Sancağı'nın Tahrîrat Kâtibi Ali İlmî de, doğup büyüdüğü ve on bir senelik bir memuriyet hayatı sayesinde çok iyi tanıdığı memleketinde girdi. Onun bu tarihte başlayan siyasî macerası hakkında yazılanlar hep aleyhinde olmuştur ve farklı yorum yapma imkânı ise bulunmamaktadır. Mahallinde belli bir derecede nüfuz sahibi olduğu anlaşılan Ali İlmî'nin niçin bu derecede aleyhtarının ortaya çıktığını ve siyasette bu denli bir muhalif, hattâ menfî bir tavır göstermesine bir mânâ verebilmek bugün de tam olarak mümkün değildir. Her şeyden önce aleyhindeki beyanlar karşısında onun nasıl bir müdafaada bulunduğunu tespit imkânı bulunmamıştır. Ancak görüldüğü kadarıyla siyasetteki hal ve gidiş notu çok düşük derecede tecelli etmiştir.

1908 sonbaharındaki seçimlerde Adana'da Ermeniler'den mebus çıkması için çalışırken, bir taraftan da hakkındaki yolsuzluk iddialarından ötürü kendisine işten el çektirmeye çalışılmıştı. Cebel-i Bereket mutasarrıfları Mahmud Nedim ve daha sonra da Mehmed Âsaf Beyler bu isteklerini gerçekleştirememişlerdi.⁹ Bu arada Adana'ya giderek matbuat hayatına da atılmış ve *Rehber-i İtidal* adında haftalık bir gazete çıkarmaya başlamıştı. Diğer taraftan da Derviş Sükûfî müstearıyla *Volkan* gazetesine yazı gönderiyordu. Bu şekilde tahrîrat müdürlüğünden ayrılmış

⁹ Adana Vak'ası'nda meş'um roller oynadığı hakkında bk.: Mehmet Âsaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1982, s. 6, 7, 11, 14, 19, 28-29, 35, 39, 41, 48. *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, (Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), Ankara 1996, s. 98-101.

bulunan ve siyasetin çalkantılı ummanına giren Ali İlmî, 31 Mart Vak'ası'ndan bir gün sonra (14 Nisan 1909), Ermeniler'in sahneye koymaya çalıştıkları Adana Vak'ası'nda yeniden sancak merkezi Osmaniye'ye dönerek meş'um roller oynamış ve ifade edildiğine göre Ermeniler'in yanında yer almıştı. Bundan sonra Ali İlmî'nin Adana Vilâyeti Tahrîrat Kalemi Mümeyyizi olduğu görülmektedir (1910).¹⁰ Ancak 1912 seçimlerine kadar başka bir memuriyet yapıp yapmadığı hakkında bir bilgi elde edilememiştir. 1912'de Kozan mebusu olarak, İttihad ve Terakki'ye rağmen Meclis-i Mebusan'a girebilmesi, onun Ermeniler'le kurduğu samimî münasebetlerinin bir semeresi olup olmadığı suali dikkate değer görünüyor. 18 Nisan-5 Ağustos 1912 devresinde Meclis'in çalışmalarına fiilen katılmış, çeşitli mevzular ve bilhassa Adana'nın uğradığı sel felaketleri hakkında görüşlerini ifade etmiştir.¹¹

Mebusluktan sonra bilinen son memuriyeti ise Bolu Tahrîrat Kâtipliği (1914-1915) olmuştur.¹² Bu memuriyetinin, emsâleri gibi, kendisini siyasetin zemininden uzak tutmak için İttihad ve Terrakki'nin bulunduğu bir çare olduğu hatıra gelmektedir. Başka bir memuriyet alıp almadığını bilemediğimiz Ali İlmî'nin hayatında ikinci ve son büyük çalkantılı devre Mütareke'nin imzalanmasıyla (30 Ekim 1918) ve yeniden matbuat hayatına ve siyaset meydanına *Ferdâ* isimli gazetesıyla girmesiyle başlamıştır. Bu defa Fransız işgal kuvvetlerine "yüksek mevki karşılığı"nda destek olmakla suçlanmasına sebep olan neşriyatı,¹³ sonunda kendisinin yurt dışına sürülen 150'likler arasında katılmasıyla neticelenmiştir (1 Haziran 1924). Adana'nın kurtuluşundan sonra İstiklâl Harbi'ne taraftar görünmüş ise de son pişmanlık fayda etmemiştir.¹⁴ 150'likler listesinde kendisinden başka iki kardeşi Zeynelabidin İrfanî ve Mes'ud Fânî de vardı ve üç kardeş aynı zamanda Kürd Teâli Cemiyeti âzâsıydılar.¹⁵

¹⁰ Salnâme-i Umumi-1328, s. 526.

¹¹ Mazbatasının iptal edildiği (Ahmet Cevdet Çamurdan, *Cumhuriyetin 50. yılında Kozan'ı Tanıyalım*, Ankara 1973, s.106) yanlıştır. Seçildiği ve mazbatasının kabul edildiği hakkında bk.: *T.B.M.M. Arşivi*, sıra nr. 84, Zarf nr. 33, Sicil nr. 326; Meclis-i Mebusan'daki çalışmaları için bk.: *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Ankara 1991, Devre 2, İçtima senesi 1, c. 1, s. 125, 401, 545, 564, 569, c. 2, s. 125, 394, 423, 512.

¹² İbnülemin, age, s.717; Bolu'daki çalışmaları için bk.: M. Zekâf Konrapa, *Bolu Tarihi*, Bolu 1960, s. 616-617, 622, 626, 629; B.O.A. DH-KMS Dosya nr. 24-1, vesika 69.

¹³ Ali İlmî'nin İstiklâl Harbi'ne karşı tavırları birçok kitapta ifadesini bulmuştur. Bk : Ömer Sami Coşar, *Millî Mücadele Basını*, (y. t. y), s. 66-67, 73; Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın*, Ankara 1969, s. 218; Kamil Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, İstanbul 1975, s. 318; Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terörünün Merkezi Kilikya KİLİSESİ*, İstanbul 1983, s. 259; Mustafa Onar, *Hacın Dosyası*, Adana 1984, s. 51; İzzet Öztoprak, *Türk ve Batı Kamuoyunda Millî Mücadele*, Ankara 1989, s. XX; Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, Ankara 1996, s. 238 ve dipnot.

¹⁴ Ö. S. Coşar, age., s. 67, dipnot.

¹⁵ 150'liklerin isim listesi için bk.: "150'likler Albümü", *Tarih ve Toplum*, nr. 70, Ekim 1989, 16 sayfalık ek. 106. sırada Ali İlmî, 37. sırada Zeynelabidin, 27. sırada Mesud Fânî bulunmaktadır. Ayrıca bk. İlhami Soysal, *150'likler*, İstanbul 1985, s. 59-65.

Ali İlmî yurtdışına çıkarıldıktan sonra, bu sıralarda hususi bir statüye sahip İskenderun Müstakil Sancağı'nda, Antakya Lisesi'nde Türkçe ve Edebiyat muallimliği yaparak senelerini geçirdi.¹⁶ Cumhuriyetin on beşinci senesinde 150'likler için çıkarılan af kanunundan (16 Temmuz 1938) sonra memleketi Kadiri'ye döndü. Kendisinden zaman zaman eski günlerinin hesabı soruldu.¹⁷ Fânî adı ve soyadı ile Ali İlmî Fânî Bilgili, uzun ve bembeyaz sakallarıyla bir pîr-i fânî olarak bu şehirde âhirete göçtüğünde (25 Ağustos 1964) seksen yedi yaşındaydı.¹⁸

3- Matbuat Hayatı

Ali İlmî, âlim ve hattat bir babanın oğluydu ve iyi bir tahsil yapmıştı. Kitap hâlinde herhangi bir eseri olmamasına rağmen kalem erbabındandı. İyi bir hatip ve şairdi. Hoşsohbet, nüktedan ve meclis-ârâ bir insandı.¹⁹ Bazı şiirleri bestelenmiştir.²⁰

Meşrutiyet'in ilânından sonra, bir çokları gibi büyük bir hevesle matbuat ve dolayısıyla siyaset meydanına girmiş ve *Rehber-i İtidâl* adıyla, ancak dört nüshadan ibaret, haftalık gazetesini çıkarmıştır. Bu gazetede babasının talebesi olan İbnülemin Mahmud Kemal'in ve Derviş Vahdetî'nin de yazıları bulunmaktadır. Şiir ve edebiyat yazıları da ihtiva eden gazete gayrı muntazam aralıklarla basılmıştır.²¹

¹⁶ Kemal Sülker, *Savaş Yıllarında Bir Sürgün*, İstanbul 1986, s. 69-70; Mehmet Tekin, *Hatay Basın Tarihi*, Antakya 1985, s. 49; Mesud Fânî de yine aynı lisede felsefe hocasıydı (age., s. 68) Talebelerinden Cemil Meriç'in her ikisi hakkında yazdıkları için bk.: Cemil Meriç, *Jurnal*, c. II, İstanbul 1993, s. 250-251, 332-336.

¹⁷ 1950-1951 senelerinde *Yeni Adana* gazetesinde Ali İlmî aleyhinde bu türlü neşriyat yapıldığını avukatlığını yapan Adana Milletvekili Cevdet Akçal Bey'den duydum.

¹⁸ Ölümü üzerine yine 150'liklerden olan Refî Cevad Ulunay, "Üstad Ali İlmî" başlıklı bir yazı yazdı (*Milliyet*, 1 Eylül 1964 s. 3). Ali İlmî'nin şiiri olarak M. Âkif'e ait bir dörtlüğü nakletmesinden dolayı okuyucuların ikazı üzerine yanlışını tashih eden bir yazı daha yazdı ("Okuyucularım", 7 Eylül 1964, s. 3).

¹⁹ "*Ferdâ* gazetesi sahibi şair, edip, zarif nükteleri ile meşhur Ali İlmî ve küçük kardeşi Mesud Fânî, yüksek tahsilini en parlak şekilde bitirmiş cin gibi bir insan", Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul 1961, s. 87.

²⁰ Bazı şiirlerinin bestelendiğini, Taha Toros'a atfen, Abdullah Uçman bildiriyor: "Ali İlmî Fânî (Bilgili)'nin bir Mektubu", *Tarih ve Toplum*, nr. 114, Haziran 1993, s. 39; Sadettin Kaynak'ın Uşşak makamında bestelediği şiirinin (Perişan ömrümün neşesi söndü) tam metni için bk.: Etem Ruhi Üngör, *Türk Musikisi Güfteler Antolojisi*, İstanbul 1981, c.II, s. 1242.

²¹ *Rehber-i İtidâl*, haftalık ve sadece dört sayı çıkabilen, dört sayfalık bir gazeteydi ve Adana Vilayet Matbaası'nda, gayrimuntazam aralıklarla (20 Teşrin-i sâni, 11 ve 20 Şubat 1324, 3 Mart 1325) çıkmıştır. İbnülemin Mahmud Kemal'in ve Derviş Vahdetî'nin de birer yazısı bulunmaktadır. Perşembe günleri basılan gazetenin fiatı yirmi paraydı. Kataloğlara girmemiştir. Bilinen yegâne koleksiyonu şahsî kütüphanemizedir. Hakkındaki neşriyat için bk.: İsmail (Hakkı) Tevfik (Oktay), *Adana Vilâyeti Matbaatı*, Ankara 1932, s. 5, 24, 33, 42; Mehmet Âsaf, age., s. 7.

Derviş Sükûti müstearıyla yazılar ve şiirler de yazmış ise de bunlar kitap halinde toplanmamıştır.²² Kendi gazetesinden başka yine Adana'da çıkan *Anadolu* (1909-1914) ve *Teceddüt* (1908-1910) gazetelerinde başmuharrirlik yapmıştır.²³ Hayatının en büyük talihsizliği ise İstiklâl Harbi aleyhtarı yazılarıyla bu sahada ilk hatırlanan gazetelerden biri olan *Ferdâ*'yı (1919-1924) çıkarması olmuş, bu gazete-
tedeki yazıları yüzünden 150'likler listesine dahil edilmişti.²⁴

Antakya'da bulunduğu senelerde kendisine, Türkçe-Arapça çıkarılması düşünülen *Yeni Antakya* gazetesinin Türkçe kısmının muharrirliği teklif edilmiş ise de kabul etmemiştir. Bundan sonra *Vahdet* (Halep, ilk sayı: 18 Mayıs 1928) gazetesinde, aylık *Sınırtaş* mecmuasında (Kırıkhan, ilk sayı: 19 Mayıs 1951) yazı ve şiir neşretmiştir.²⁵

Ali İlmî Fânî Bilgili, tartışılan siyasî hayatına ve yanlış ictihadlarına rağmen, yakın tarihimizin tanınması gereken dikkate değer şahsiyetlerinden biridir. Kadersizliği biraz da karışık bir devrin talihsizliği değil midir?

²² Derviş Sükûti imzasıyla yazdığı iki mektup yazı: *Volkan* (Haz. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1991, s. 349-397; Yine Derviş Sükûti mahlâsıyla yazdığı bir şiiri *Güneyde Kültür* (y. 1, nr. 4, Haziran 1989, s. 25) dergisinde neşredilmiştir. Esasen Derviş Sükûti'nin Ali İlmî'nin mahlâsı olduğunu bu dergiden öğrendik. Ali İlmî'nin bir şiirini de, iki beyit eksiğiyle, T. İ. (Toplu İğne, Mehmet Nurettin Artam) neşretmiştir (Ulus, 30 Aralık 1945, s. 2). Ali İlmî'nin *Güneyde Kültür* 'de gördüğümüz iki yazısı daha bulunmaktadır: 1- "Kudret Helvası ve Mezdeki Ağacı", y. 1, nr. 11 (Ocak 1990), s. 20-21; 2- "*Bir Avuç Saçma* hakkında Ali İlmî Fânî'nin yazısı", y. 2, nr. 15, Mayıs 1990, s. 47 (*Yeniğün*'den naklen). "Büyük Âkif'in Ruhuna İthaf" ettiği şiiri için bk.: *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, c. 2, nr. 72, Haziran 1947.

²³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, a.g.e., s. 717; Bu iki gazete kütüphanelere girmemiştir. Haklarında bilgi için bk.: İ. H. Tevfik (Okday), a.g.e., s. 3-5, 17, 27, 43.

²⁴ *Ferdâ* (1 Aralık 1918-1921) gazetesinin pek az sayısı Millî Kütüphane'de bulunmaktadır (1962 sc. 177). Ermeni gazeteleriyle kolkola verdiği ve neşriyatıyla ümitleri öldürdüğü hakkında bk.: İ. H. Tevfik (Okday), a.g.e., s. 19-20, 33, 42.

²⁵ Geniş bilgi için: M. Tekin, a.g.e., s. 49, 60, 13.